

A photograph of a cave interior. The upper part of the image shows light-colored, layered rock formations with some cracks and small stalactites. The lower part is darker, showing more pronounced stalactites and a rough, uneven rock surface. The overall lighting is dim, typical of a cave.

Általános földtan

2011. Március 26.

Raisz Péter

Tartalom

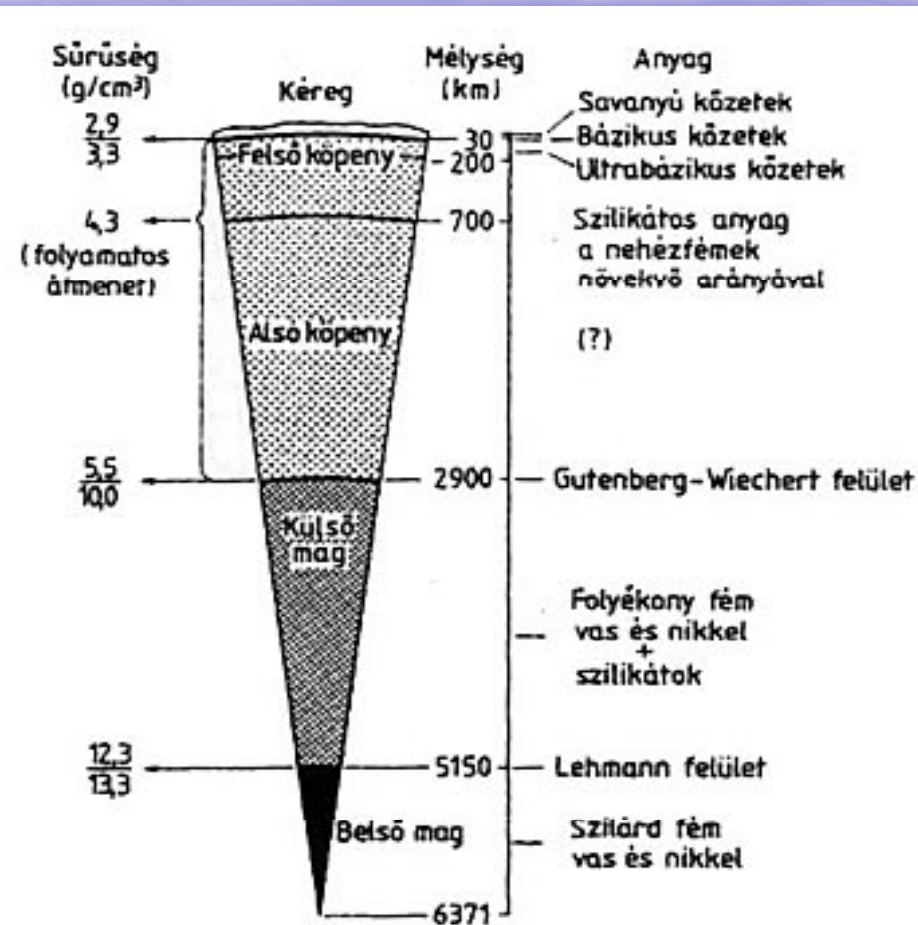
- Ásvány, kőzet fogalma
- A Föld szerkezeti felépítés (övezetek, elemek)
- Lemeztektonika fogalma, kőzetlemezek mozgása
- Hegységképződés
- Külső felszínformálás
- Kőzetek fajtái, képződésük
- Karbonátos kőzetek
- Mészkö fogalma, keletkezése
- Karszt fogalma, karsztosodás folyamata

Alapfogalmak

Ásvány: a Föld szilárd kérgének határozott kémiai összetétellel, rendszerint kristályos szerkezettel és általában határozott formával rendelkező természetes építőeleme. Rendszerint szervetlen eredetű, azonban néhány szerves eredetű természetes anyagot is ásványnak tekintenek.

Kőzet: a földkéreg nagyobb egységeit felépítő, ásványokból összetevődő természetes anyaga. Határozott geológiai folyamatok terméke és egyben azok jellemzője.

A Föld szerkezete

A Föld belsejének szerkezete jelenlegi ismereteink szerint

Földkéreg

- felső kéreg
- alsó kéreg

Köpeny

- felső köpeny
- alsó köpeny

Mag

- külső mag
- belső mag

A földkéreg

- Vastagsága változó. Néhány km-től 75-80 km-ig terjedhet. Átlagos vastagsága 30-33km

Csoportosítások:

1. Felső kéreg

- gránithoz hasonló összetétel. Al és Si oxidokban gazdag, fémekben szegény

2. Alsó kéreg

- jellemzően bazaltos kőzetek alkotják, kalciumban, magnéziumban, fémekben gazdagabb

1. Kontinentális kéreg

- a kontinensek területén található. Van alsó és felső része. A köztük elválasztásánál található a Conrad-féle törésvonal kb. 15 km mélységben.

2. Óceáni kéreg

- az óceánok és az Északi sarkvidék alatt található. Vékonyabb, mint a szárazföldi, mert a felső gránitos kéreg hiányzik, csak az alsó bazaltos található meg.

A Földköpeny

- A Földkéregtől a Mohorovičić féle töréssel választja el. Ettől a felülettől 2900 km mélységig terjed.

1. Felső köpeny

- kb. 1000 km mélységig terjed
- a közzettani folyamatok színtere a kéreggel együtt

2. Alsó köpeny

- összetétele bizonytalan, csak következtetni lehet rá
- sűrűsége nagyobb a felső köpenynél. A felső köpenytől a Repetti-féle töréssel választja el

A Földmag

- A köpenytől a Gutenberg-Wiechert felület választja el

1. Külső mag (maghéj)

- jellemzően folyékony halmazállapotú, anyaga fémekből, elsősorban nikkelből és vasból áll

2. Belső mag

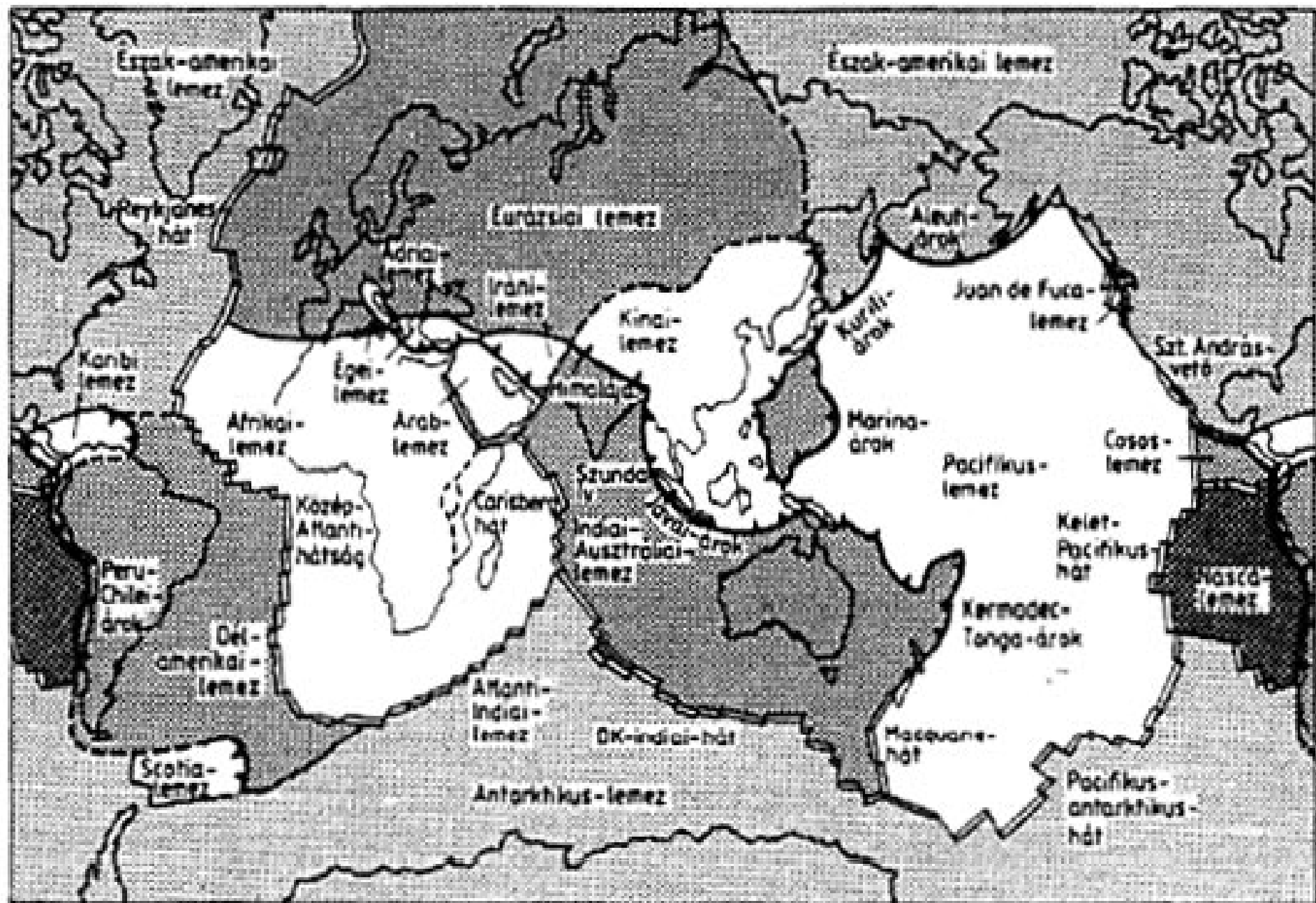
- a külső magtól a Lehman-féle felület választja el 5100 km mélységben.

- szilárd halmazállapotú, de közel jár az olvadásponthoz. Nagy viszkozitású és sűrűségű

- a hőmérséklet a Föld belsejében 3000-4000 °C

Lemeztektonika

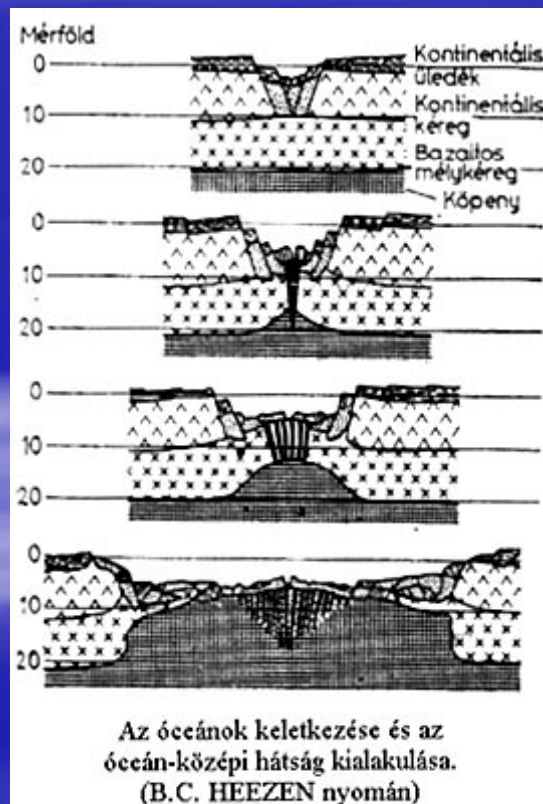
- ~: A Föld belső erői által előidézett mozgások. Egy olyan globális modell, amely a kőzetlemezek mozgását veszi alapul a geodinamikai jelenségek magyarázására.
- A szilárd gömbhéj nem egységes, hanem darabokból, ún. kőzetlemezekből áll
  - 7 nagyobb kőzetlemez van és több kisebb, melyek egymáshoz képest állandó mozgásban vannak.
  - A nagyobbak: Észak-amerikai, Dél-amerikai, Eurázsiai, Afrikai, Indiai-Ausztráliai, Pacifikus, Antarktisi

A Föld litoszféralemezei (Morgan, W. J. szerint)

Lemezmozgások, hegységképződés

1. Egymástól távolodó kőzetlemezek (szétsodródás)
  - óceáni hátságokon történik
  - eredménye: óceánok születés (pl. Vörös-tenger)

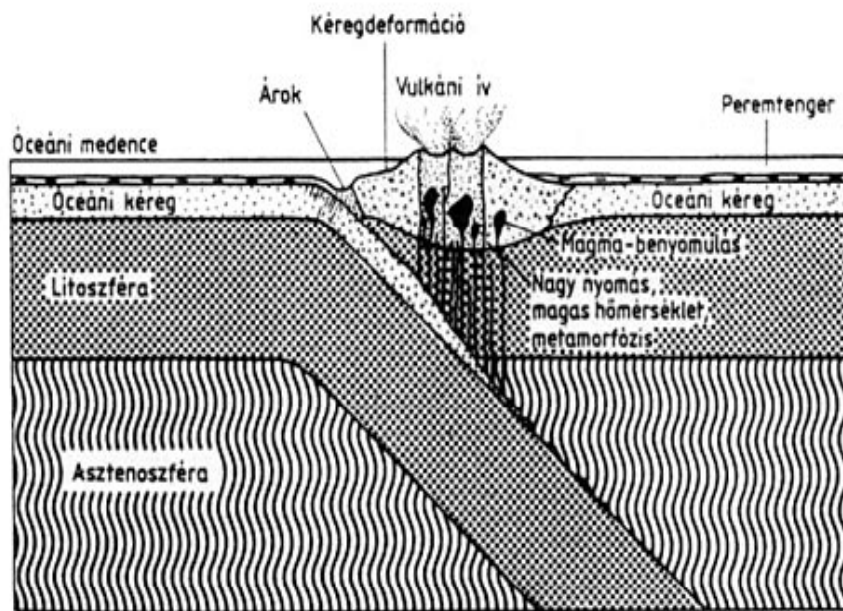

- konvekciós oszlopok kialakulása hőmérsékletkülönbség miatt
- a litoszféra megreped és a lemezek szétsodródnak
- feltörő köpenyanyag kitölti a lemezperemek közti rést. Lehűl és kéreg lesz belőle
- új óceán születik

2. Egymáshoz közeledő kőzetlemezek

- két óceáni kőzetlemez ütközése
- óceáni és kontinentális kőzetlemez ütközése
- két kontinentális kőzetlemez ütközése

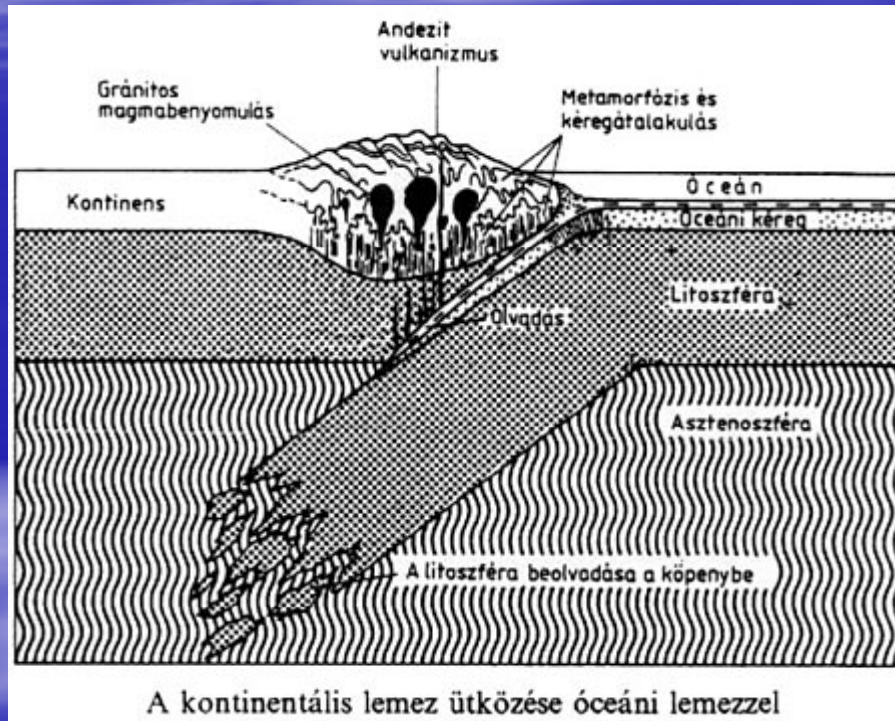
Két óceáni kőzetlemez ütközése

Két óceáni lemez ütközése

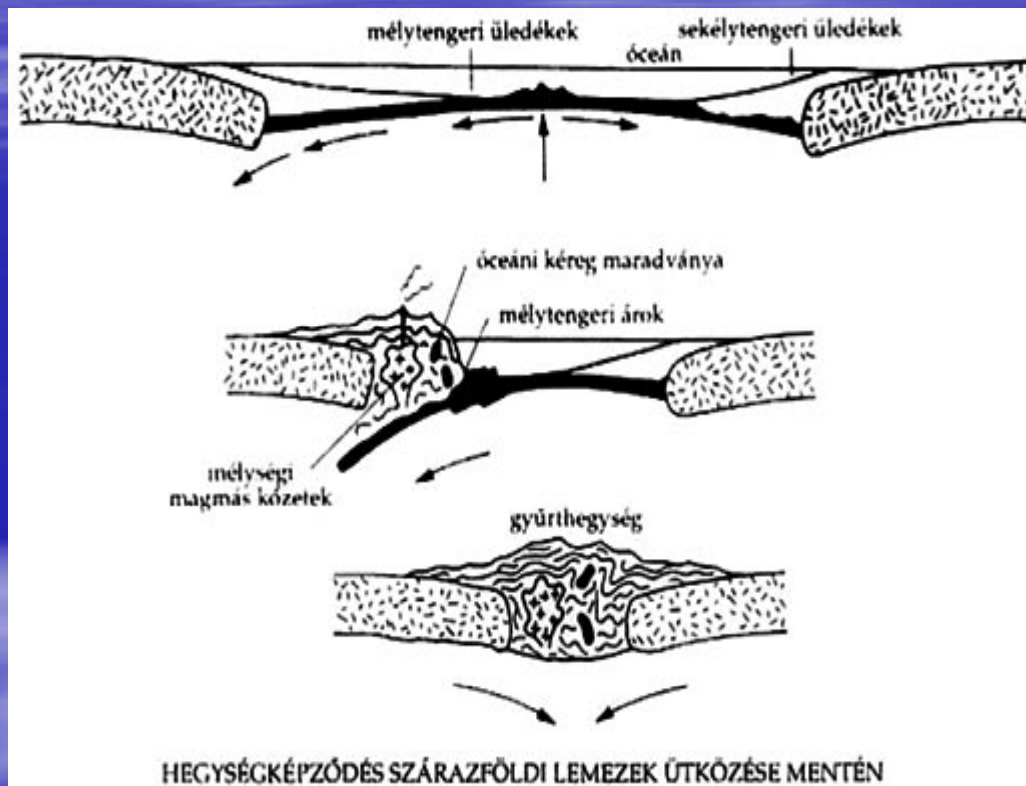
- az óceáni lemez sűrűsége hasonló a köpenyéhez
- az idősebb kihűlt lemez alábukik a fiatalabbnak
- eredmény: mélytengeri árok keletkezése (Mariana árok, 10 910 m mély). Valamint andezites riolitos vulkánosság létrejötte és szigetívek születése

Óceáni és kontinentális lemez ütközése

- a nagyobb sűrűségű óceáni lemez a kontinentális alá bukik
- 400-700 km mélyre hatol és felemészti az anyaga
- ahol az óceáni alábukik a szárazföldi lemeznek, mélytengeri árok keletkezik
- heves andezites-riolitos vulkánosság

Két kontinentális lemez ütközése

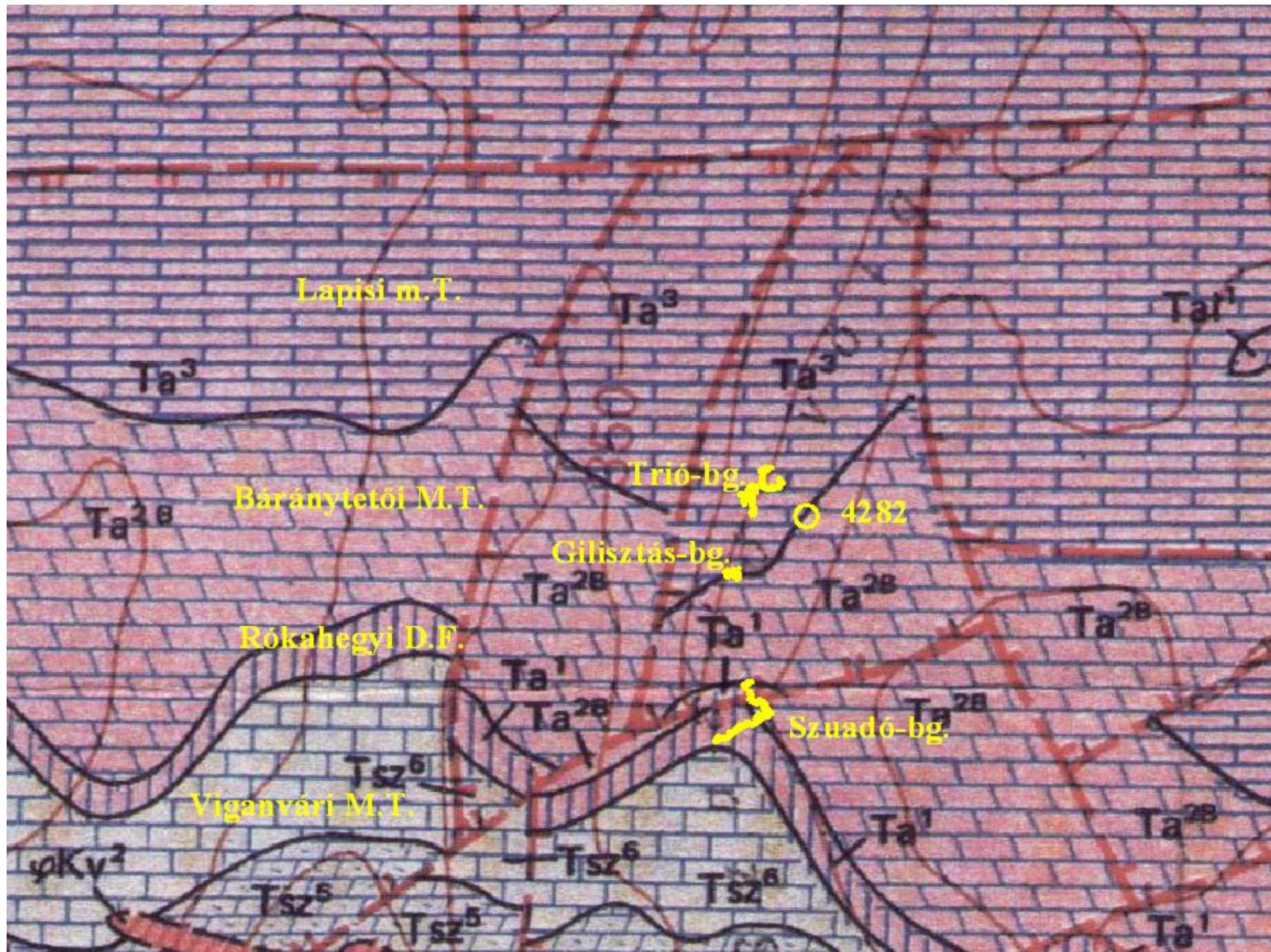
- a két szárazföldi lemez közti óceáni lemez alábukik a kontinentálisnak. Anyaga fölemésztődik.
- a rajta levő üledék felgyűrődik, kiemelkedik
- az üledék adja a keletkező hegység anyagát

A hegységképződés folyamatának neve az orogenezis.

Alapfogalmak

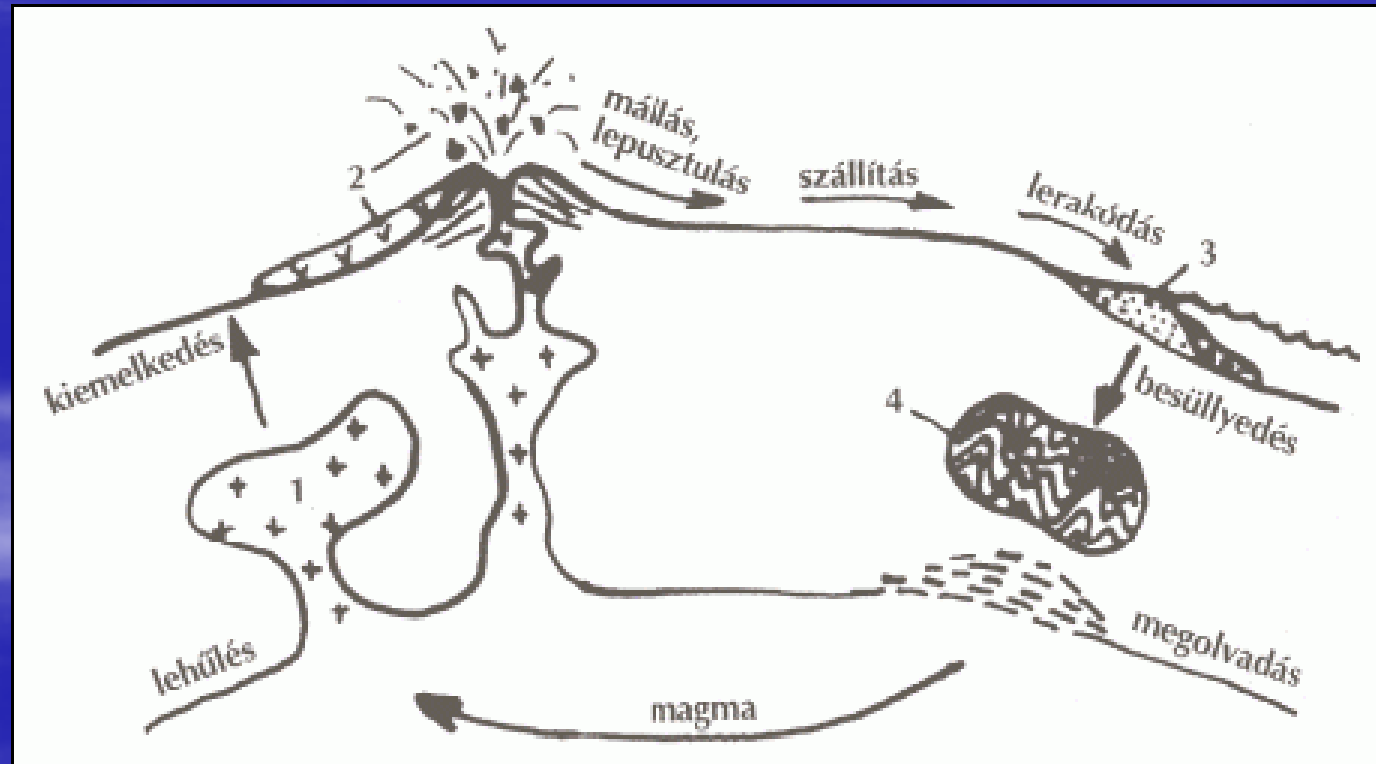
Gyűrődés: a kéregben föllépő oldalirányú nyomás hatására történő alakváltozás. A kőzetek plasztikus alakváltozást szenvednek, vízszintes kiterjedésük csökkenésével redőkbe gyűrődnek.

Vetődés: a kőzettömegeknek a törést követő szintkülönbséges vagy oldalirányú elmozdulása. Az elmozdulás síkja a vetősík.

Külső erők munkája

- lepusztítás
- elszállítás
- építés

Felszínformálás

- Hőmérséklet (aprózódás, mállás)
- Tömegmozgások
  - szállítóközeg nélkül, nehézségi erő hatására megy végbe
  - omlás, csuszamlás, kúszás, folyás
- Jég
  - Belföldi jégtakaró, magashegyi jégtakaró
- Szél
  - Száraz területeken pozitív, negatív formák létrehozása
- Víz (tenger, folyók)
- Élővilág (ember; növényzet aprózó, mállasztó hatása)

Kőzetek keletkezése, típusai

- Keletkezés szerint 3 típus:
  - Magmás
  - Üledékes
  - Metamorf

Magmás kőzetek

A magma a földkéreg izzón folyó olvadéka, amely tulajdonképpen olvadék és oldat, melyben kristályosodni kezdő anyagok vannak. Felszínre ömlött változata a láva. A litoszféra legkülső 15-20 km vastag részének döntő hányadát alkotják.

2 típusa van:

1. Mélységi magmás (pl.: gabbró)
2. Kiömlési magmás (pl.: bazalt)

- A magma megszilárdulása hosszú folyamat és differenciált
- Az ásványok kiválása meghatározott sorrendben történik
- A kristályformák kialakulása a kihűlés gyorsaságától függ

Egyéb vulkáni eredetű kőzetek:

Piroklasztitok (vulkáni törmelékes kőzetek): a vulkáni működés során a levegőbe vagy állóvízbe, szilárd és/vagy folyékony állapotú anyagok leülepedett, majd diagenizálódott halmaza.

Pl.: vulkáni por, lapilli, vulkáni tömb, vulkáni bomba, tufa

Üledékes kőzetek

~: a Föld felszínén vagy a felszín közelében lejátszódó határozott földrajzi-földtani folyamatok következtében létrejött kőzetek.

Létrejöttében a fő szerepet a Föld külső erői játsszák (eltérően a másik két kőzet fajtától)

1. Mállás
2. Szállítás
3. Lerakódás vagy üledékképződés
4. Közettéválás (diagenézis)

Mállás

1. Fizikai (aprózódás)

- nem jár kémiai összetétel változással

Pl.: hőingás, fagyhatás, sókiválás pórusokban, hullámverés, növényi gyökerek repesztő hatása stb.

2. Kémiai

- a felaprózódott kőzetek vegyi átalakulása. Csak vizes közegben mehet végbe. Emiatt éghajlatfüggő.

További tényezők:

- élőlények bomló szerves anyagainak savtermelése
- szulfidok bomlása során keletkező savak

Üledékanyag szállítása:

1. gravitáció hatására

- lejtőtörmelékek, csuszamlás, iszapfolyás

2. szállítóközeg útján

- jég (gleccserek)
- víz (görgetve, lebegtetve, oldott állapotban)
- szél (főleg apró mállott szemcsék vagy homok)

Üledék lerakódása:

1. szárazföldi üledékgyűjtők

- eljegesedett területek (moréna)
- sivatagi területek (homok, durva törmelék)
- vulkánok környezete (piroklasztitok)
- folyóvízi lerakódás (homok, kavics, iszap)
- tavak, mocsarak (tőzeg, gyepvasérc)

2. tengeri üledékgyűjtők

- sekély tengerekben (lefűzött lagúnák, mangrove mocsarak)
- óceánokban (mélytengeri árkok, alábukásos övek)

Kőzettéválás (diagenézis)

- süllyedő üledékgyűjtőben betemetődnek az üledékek, így nő a nyomás és hőmérséklet, csökken a pórustérfogat.
- a kiszoruló pórusvizek felsőbb régiókba vándorolnak és magukba oldanak egyes anyagokat, másokat kicsapnak (jelentős kőzetalkotó tényező)
- összecementálódás
- bonyolult többlépcsős fizikai-kémiai folyamatok összessége

Metamorf kőzetek

Metamorfózis: a kőzeteknek az eredeti kőzetképződési körülményektől eltérő fizikai és kémiai körülmények között, szilárd állapotban lejátszódó ásványtani és szerkezeti átalakulási folyamata. (A mállás és a kőzetképződés nem tartozik ebbe a fogalomkörbe)

- Fő fizikai tényezői a nyomás és a hőmérséklet. Ezen tényezők szoros összefüggésben vannak a kéregmozgással.
- A P és T egymáshoz való viszonya alapján sokfajta metamorfózis létezik.
- Metamorf kőzet pl. a márvány

Karbonátos kőzetek

- Barlangképződés szempontjából a legkedvezőbb kőzetek
- A földkéreg 1%-át teszik ki, de a barlangok 95%-a ilyen kőzetben van
- A karbonátos kőzetek 90 %-át karbonát ásványok alkotják
- Karbonátos ásványok leggyakoribb képviselői: kalcit (CaCO_3), dolomit ($\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$), magnezit (MgCO_3), sziderit (Fe CO_3)
- Legfontosabb karbonátos kőzetek: mészkő, dolomit, márga, márvány

Mészkö fogalma, keletkezése

mészkö: olyan kőzet, aminek legalább 90%-át kalcit és aragonit alkotja. A fennmaradó részt más karbonátos ásványok valamint kvarc, agyag, szerves anyagok alkotják.

Keletkezése:

1. Szárazföldi eredetű

- karsztforrásokhoz és barlangokhoz kötődik
- fontos szerepe van a CO_2 -nak, ami fokozza a mész oldhatóságát

- a forrásból kilépő karsztvíznek csökken a nyomása, így a benne oldott mészkő kiválik és lerakódik. Laza, likacsos kőzet alakul ki. Ezt *édesvízi mészkőnek* is nevezik. (A Gerecse és a Budai hg. Duna menti részén a karsztforrásokból nagy mennyiség keletkezett)

További szárazföldi mészkőképződmények:

- mésztufa gátak (travertínó) Pl. Melegmányi völgy
- cseppkő
- tavi kréta. Sekély tavakban képződik. Laza mészüledék (Csólyospálos). Néha mészkővé is diagenizálódik. Ekkor már *réti mészkőnek* hívjuk.

2. Tengeri eredetű

- a mészkövek nagy része tengeri eredetű
- a alapja a tenger fenekét nagy mennyiségben borító un. globigerinás iszap, ami magasabb rendű mészvázak tömegét tartalmazza.
- valamivel kisebb jelentőségű a zátonyképződés, ami elsősorban korallok, de velük együtt más mészvázás állatok vázából képződik (Pl. Aggteleki-karszt)
- a süllyedő tengerfenéken települt zátonyoknál több 100 méter vastag mészkőtömeg is kialakulhat.
- egymáshoz közeledő szárazföldi kőzetlemezek → mészkőhegységek képződése (lásd: lemeztektonika)

A mészkő jellemzése:

- a tiszta mészkő színe fehér, szürkésfehér
- gyakran szennyezve van, ezért a legkülönbözőbb színekben fordul elő. Lehet zöld (vas), vörös (FeO), fekete (bitumenes, mangános), stb.
- viszonylag rideg, merev kőzet, ezért a tektonikai mozgások miatt gyakran összetöredezett → sűrű repedéshálózat → barlangok kialakulása
- vízben jól oldódik, különösen szénsavas vízben
- szilárd oldási maradéka az *agyag*
- nagy az állékonysága, így maradnak meg a barlangok nagyon sokáig anélkül, hogy berogynának

Egyéb karbonátos kőzetek

Márga: ha a mészkő agyagos frakciót tartalmaz, *márgának* nevezzük. 25-60% agyagot tartalmaz. Rendszerint szürke, sárgás szürke, a mészkőnél lágyabb kőzet és többnyire jól rétegzett. Jellemzője még, hogy jól mállik, kivéve ha nagy a kovatartalma.

Dolomit: olyan üledékes kőzet, aminek 90%-a dolomit ($\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$) ásványból áll. Változatos színüket vas-szulfid, vas-oxid valamint szerves anyagok adják. Sósavra csak mérsékelt reakciót mutat, így lehet könnyen megkülönböztetni a mészkőtől.

Evaporitok (sókőzetek)

1. szárazföldi eredetű

- lefolyástalan tavakból válnak ki főleg sivatagos klímán (pl. Holt-tenger)

2. tengeri eredetű

- lefűzött lagúnákban, tengeröblökben párolgás útján jön létre. (evaporáció = párolgás)

- leggyakoribb képviselői a kősó, a gipsz és az anhidrit

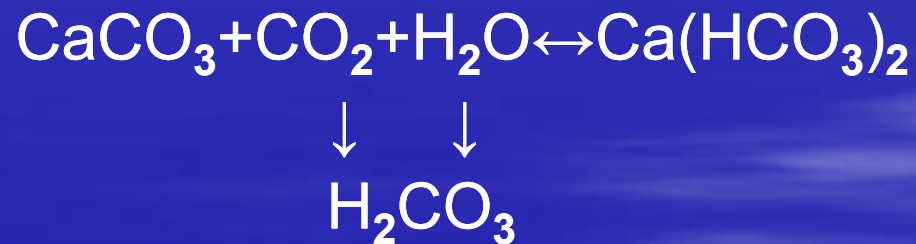
Mivel jól oldódó kőzetről van szó, a benne kialakuló karsztos képződmények sokkal gyorsabban létrejönnek, mint a mészkőben.

A karsztosodás fogalma, folyamata

Karszt: a karbonátos kőzetek oldódásából származó felszíni és felszín alatti képződmények összessége.

A leggyakrabban előforduló, karsztosodásra alkalmas kőzet a mészkő.

A mészkő oldódási képlete:

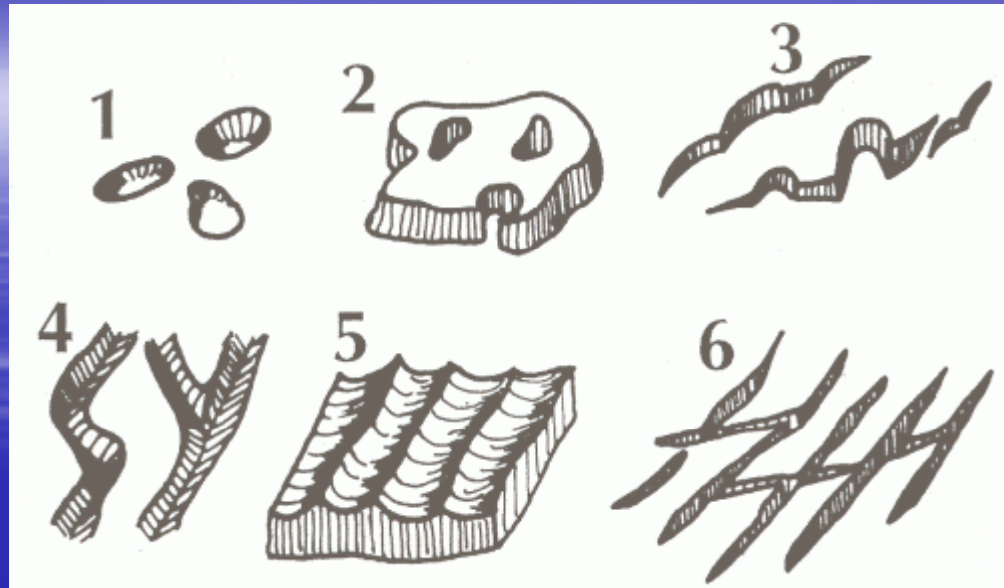

A vízben oldott CO₂ mészagresszív szénsavat hoz létre, ami a kalcium-karbonátot kalcium-hidrogén-karbonát formájában oldja. A folyamat visszafelé működve kicsapódást eredményez. A CO₂ vízben való oldódásának mértéke függ a víz hőmérsékletétől is.

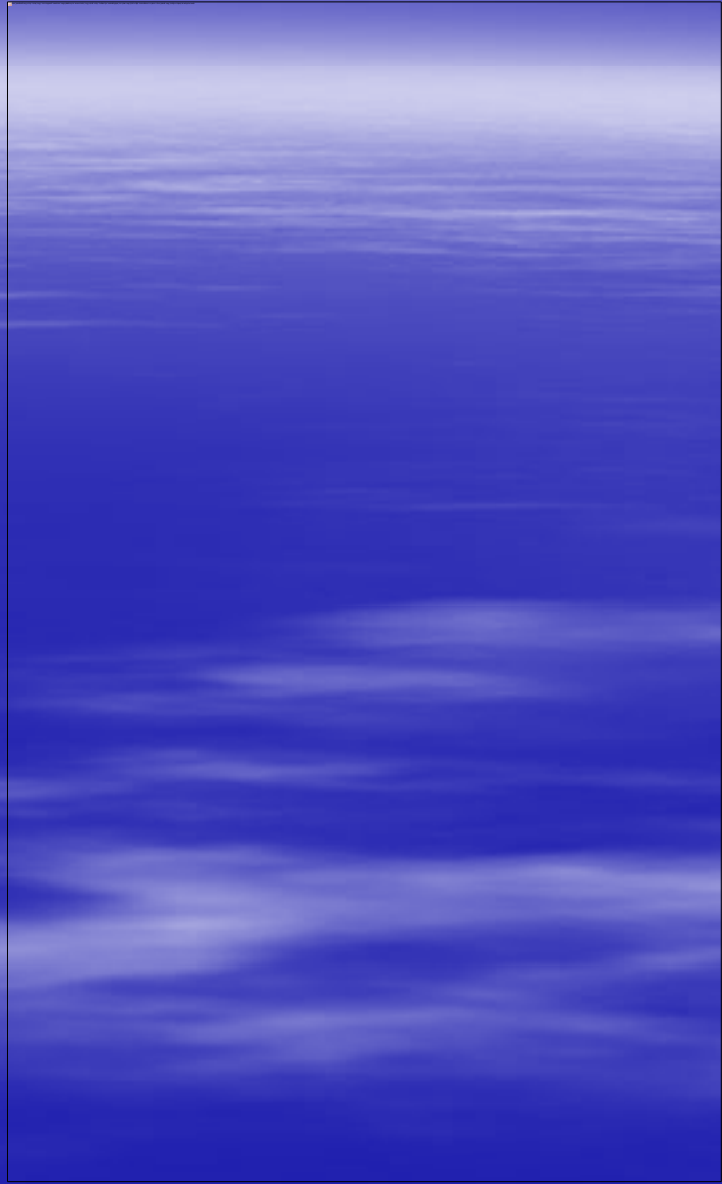
A mészkő könnyen oldhatósága miatt a mészkő felszíneket igen változatos formák borítják:

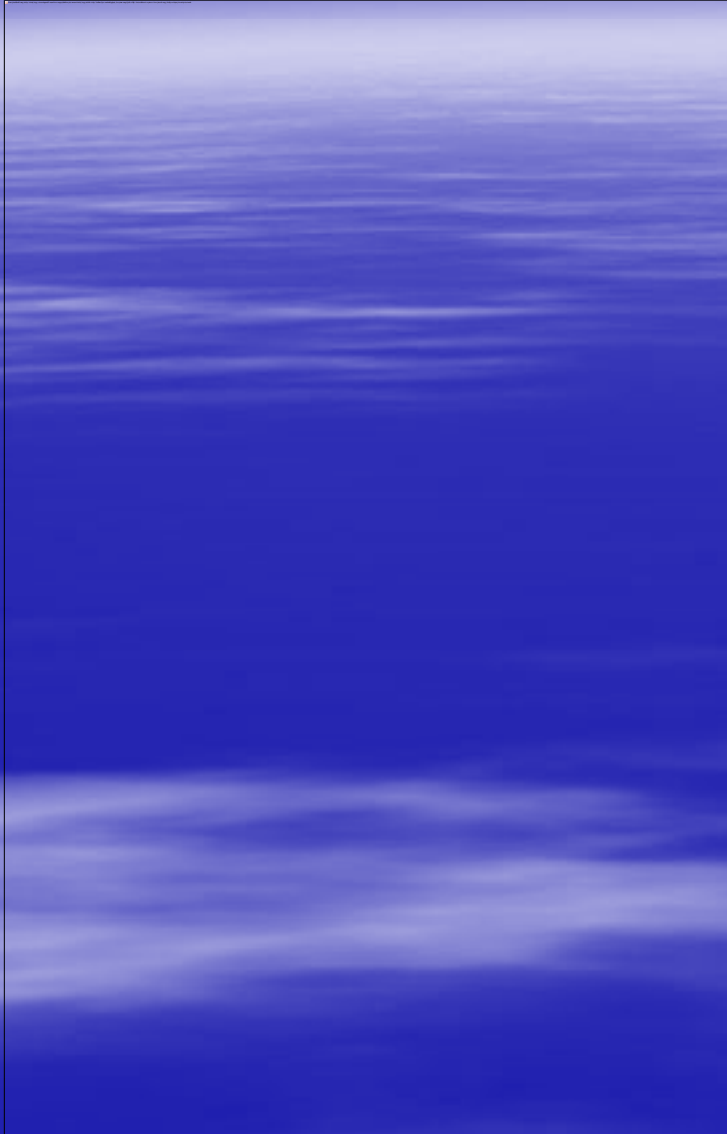
Karrok: a karsztosodó kőzet felszínén keletkező oldódásos mikroformák. Kialakulásuk függ a kőzet szövetétől, szerkezetétől, rétegzettségétől a vízben oldott CO_2 mennyiségétől.

Több fajtája létezik:

1. *kis, kerekded mélyedések, üregek*
2. *gyökerkarrok*
3. *karéjos formák*
4. *árkos karrok*
5. *barázdás karrok*
6. *repedéshálózatos karrok*

Egyéb felszíni oldás formák

Töbör (dolina): megközelítően kör alakú, néha ovális vagy csillagszerűen formált, eredetileg zárt, esetenként más karsztformákkal kombinálódó felszíni bemélyedések.

- gyakran töbör sorokat alkotnak
- lehet szakadék jellegű is
- a mészkő megrogyásával keletkezik

Beszakadások, szurdokvölgyek:

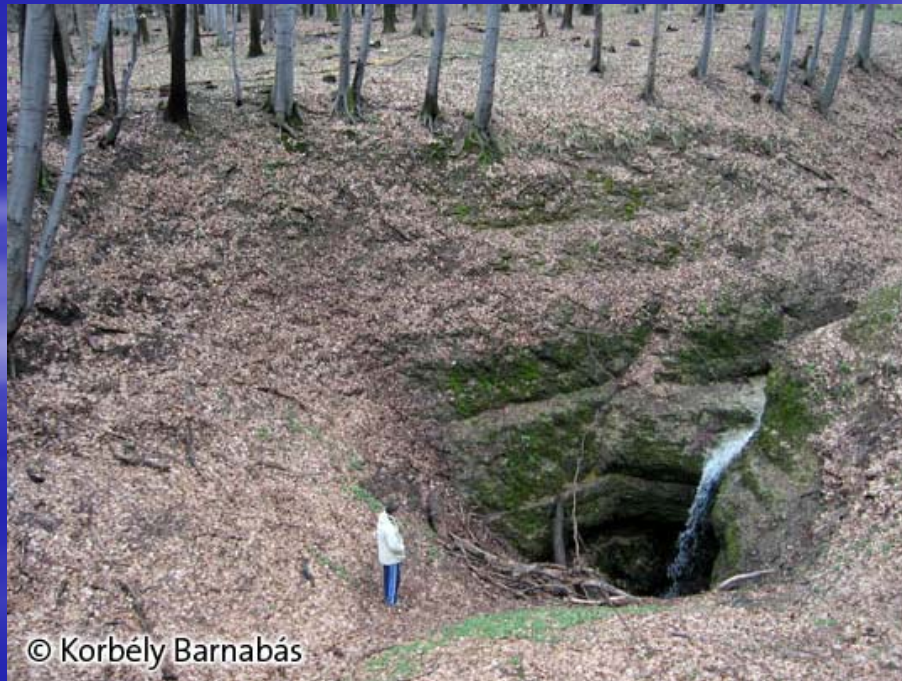
- a felszín alatti üregek előbb utóbb beszakadhatnak az oldás következtében, így szakadékok keletkezhetnek
- ha hosszabb szakaszon következik be a felnyílás, szurdokvölgyek jönnek létre.

Uvala: Többszörösen egymásba ágyazott töbrök. Több száz méter, akár kilométer átmérőjű is lehet.

Polje: nagy kiterjedésű, akár több km² területű beszakadás, aminek nincs felszíni lefolyása. A vízelvezés a felszín alatt történik. Gyakran tektonikus vonalak mentén keletkeznek.

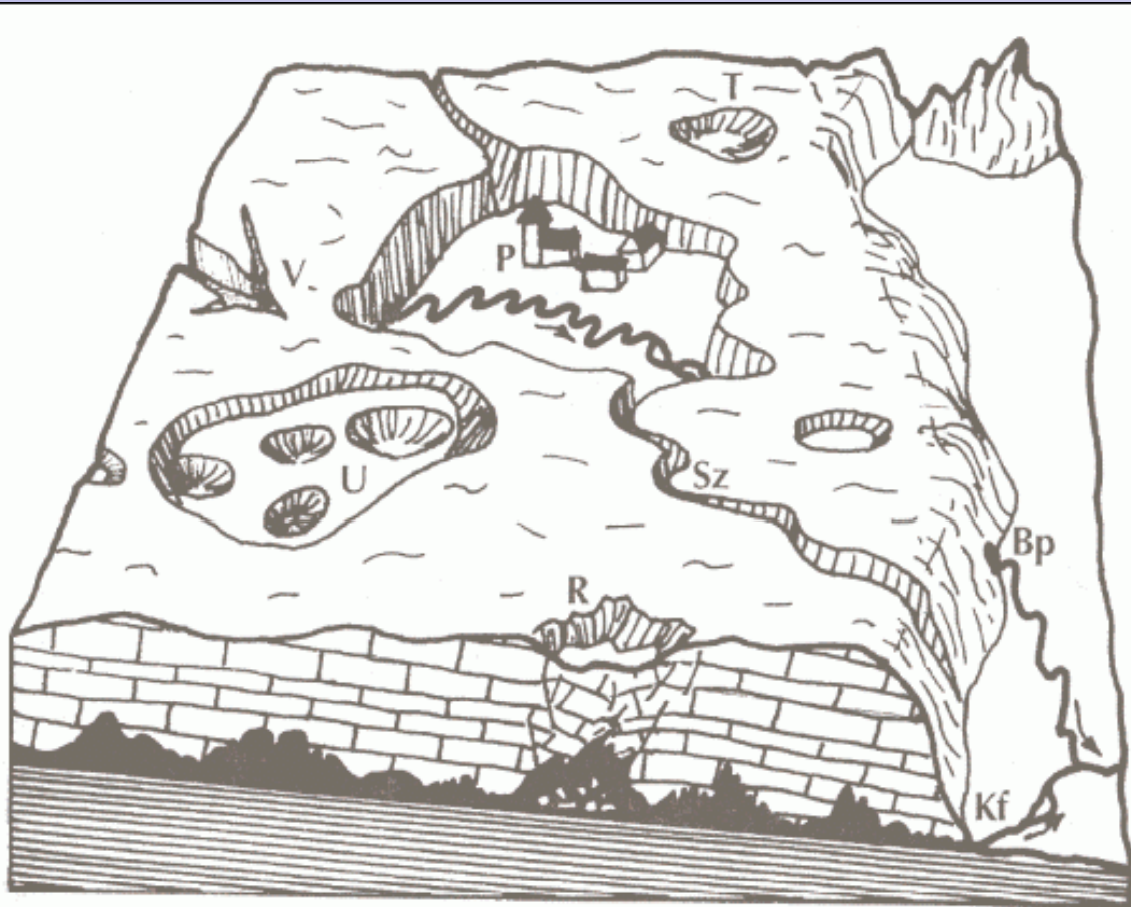

Víznyelő: olyan csésze vagy tölcsér alakú bemélyedés, amelyen keresztül az időszakos vagy állandó vízfolyás a kőzet belsejébe kerül. Különbség a tölcsérhez képest, hogy a vizet viszonylag gyorsan, folyamatosan vezeti a mélybe valamint a tölcsérrel ellentétben nem rendelkezik lapos aljzattal, hanem a nyelési pontig folyamatos a meredeksége. Több 10 métertől több 100 méterig terjedhet az átmérője.

Karsztforrás: karsztos és nem karsztos kőzetek határán felszínre bukkanó vízfolyás. Vízjárása erősen ingadozó, függ a leesett csapadék mennyiségétől. Olvadáskor százszorosára is nőhet a vízhozam.

Búvópatak: nemkarsztos kőzetből vagy a talajból származó kisebb vízfolyás a felbukkanás után rövid időn belül egy nyelőben bukik a mélybe. Poljéknél gyakori jelenség az egyik végében megjelenő, másik végében eltűnő patak

T. töbör

U. uvala

R. rogyás

Sz. szurdokvölgy

P. patak

V. víznyelő

Kf. karsztforrás

Bp. búvópatak

Trópusi karsztok

- Jóval nagyobb mennyiségű csapadék a mérsékelt övnél
- a meleg vízben kevesebb oldott CO_2
- Felszínre korlátozódó oldódás
- Nagyon gyors mállás és elszállítódás
- Rövid életű üregek → hamar beszakadnak
- Nem egységes, erősen földarabolt felszín
- Kúp-karsztok
- Jellegzetes vörös talaj kialakulása

Köszönöm a figyelmet